36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 355

Elitek és társadalmak a globalizáció és az információs forradalom korában

Kovács Gábor

> Az Alfa-gyermekek szürkét hordanak. Ők sokkal keményebben dolgoznak, mint mi, mert olyan rettentően okosak. Én igazán borzasztóan örülök, hogy Béta vagyok, mert én nem dolgozom olyan keményen. És amellett mi sokkal jobbak vagyunk, mint a Gammák és a Delták. A Gammák ostobák. Mindnyájan zöldet viselnek, és a Delta-gyerekek khakiszínt. Ó nem, én nem akarok játszani Delta-gyerekekkel! És az Epszilonok még rosszabbak. Annyira ostobák, hogy még…
>
> (Aldous Huxley: *Szép új világ*
> Szentmihályi Szabó Péter fordítása)

Az 1990-es évektől kezdve a társadalomtudományokban ismét szalonképessé, sőt divatossá vált az addig ritkán használt elitfogalom, amely valamikor a 19. század végén, a 20. század elején kezdett elterjedni, mindenekelőtt Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto és Robert Michels munkássága révén. A fogalom az 1920-as és 30-as években közkedveltté vált; nem kis részben annak köszönhetően, hogy alkalmasabbnak látszott a fasiszta mozgalmak uralomra jutásának értelmezésére, mint a marxista ihletésű osztályelmélet. Ez a magyarázata annak, hogy az elit-teóriák szülőhazájának mindenekelőtt Olaszország és Németország tekinthető. Maga a szó francia eredetű: az *élite* kifejezés a 17. században a kitűnő minőségű dolgok jellemzésére szolgált, és csak később nevezték így a tár-

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 356

sadalom felső, vezető pozícióban levő csoportjait. Az *Oxford English Dictionary* 1823-ban már ebben az értelemben használta.[1]

A kifejezés társadalomtudományi használatát Gaetano Mosca alapozta meg az 1896-ban megjelent *Elementi di scienza politica* című könyvében. Kiindulópontja ugyanaz volt, mint a többi elitelmélet szerzőjéé: minden társadalom kisebbségre és többségre, elitekre és tömegekre válik szét. Az előbbiek vezetnek, az utóbbiak engedelmeskednek. A gazdasági és kulturális pozíciók birtoklásán túl az eliteké a politikai hatalom is. Vezető szerepüket részben tehetségük révén, részben pedig az állami erőszak eszközeinek monopolizálásával tudják megtartani. Azonban egy idő után dekadenssé válnak, elveszítik a tömegek bizalmát; az így bekövetkezett legitimációs válság oly módon oldódik meg, hogy új elitek kerülnek hatalomra. Moscát mindenekelőtt az érdekelte, hogy a különböző történelmi korszakok elitjei milyen viszonyban állnak a társadalom többi részével, miképpen cserélődnek az elitek, továbbá milyen megkülönböztető jegyei vannak a modern eliteknek. Nézőpontja szociológiai jellegű volt: ő az elitcserében nem az individuálpszichológiai tényezőket – vagyis az elit tagjainak intellektuális és morális hanyatlását – tartotta elsődlegesnek. Ezek ugyanis nézete szerint a megváltozott társadalmi viszonyok termékei, ilyenformán nem magyarázhatják meg a kollektív elitcserét. Mosca az archaikus és modern társadalmak különbségét abban látta, hogy az előbbiek statikus jellegűek, míg az utóbbiak mobilak, és ezeknek az elitjei jóval nyitottabbak premodern elődeiknél.

Az elitelmélet másik klasszikusa Vilfredo Pareto volt, aki az 1910-es években írott szociológiai munkájában fejtette ki nézeteit.[2] Nála az elit fogalmának kettős jelentése van: egyfelől valamely kiemelkedő emberi teljesítmény alanyának minőségét jelzi, másfelől pedig szűkebb értelemben az emberi társadalmakat vezető csoportok megnevezése. Pareto ezeknek a csoportoknak a természetét és összetételét, hatalomra kerülésük, kormányzásuk és bukásuk okait, valamint törvényszerűségeit kereste. Ő is úgy vélte, hogy az emberi társadalmak szükségszerűen – az emberek közötti antropológiai különbségek és a csoportképződés szociológiai dinamikájának következtében – vezetőkre és vezetettekre válnak szét. Ilyenformán minden társadalomnak vannak elitjei, melyek

1 Bottomore, Tom (1993)*: Elites and Society.* (2. kiadás.) London: Routledge, 1.
2 Pareto, Vilfredo (1963): *A Treatise on General Sociology.* [1915–1919] New York: Dover.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 357

szemben állnak a tömegekkel. Az így megfogalmazott elit–tömeg oppozíciónak Paretónál polemikus éle volt. Azonban nem csak nála. Az elitteóriák ugyanis a Benjamin Constant, Alexis de Tocqueville és John Stuart Mill által körvonalazott képviseleti demokrácia elméletével és gyakorlatával vitatkoztak. Pareto bírálta a demokrácia és fejlődés fogalmát, és azt állította, hogy a kormányzó eliteknek az általuk vezetett társadalomtól való elkülönülése olyan univerzális törvény, amelynek érvénye alól a demokratikus modern társadalmak sem vonhatják ki magukat. Elitelmélet és demokráciakritika nála is szorosan összefüggött. Elméletének központi gondolata az elitek körforgása. A különböző elitek váltják egymást – ahogyan Pareto egy helyen megfogalmazza: a történelem az arisztokráciák temetője[3] –, elitek cirkulációja zajlik, miközben elitek és tömegek szembenállása változatlanul megmarad. Az elitcsere okaként elsősorban individuális tényezőket említett: az elit soraiban növekszik a dekadens elemek száma, romlik emberi minősége, míg az alsóbb rétegekben egyre nagyobb számban jelennek meg kiváló képességű emberek. Ha a régi elit viszonylag nyitott, akkor képes arra, hogy beemelje soraiba ezeket a személyeket. Ezzel a „vérfrissítéssel" saját élettartamát növeli meg, ugyanakkor pedig biztosítja a társadalmi egyensúly fennmaradását is. Ha azonban a régi elit zárt, akkor az alulról jövők önmagukat szervezik új elitcsoporttá, és erőszakkal távolítják el a régi elitet. Forradalom ez – revolúció, a szó régi értelmében; azaz körforgás, de egyébként más nem változik, tehát haladásról nem lehet beszélni.

Az elitelméletek általában statikus társadalomképet sugallnak; azt állítják, hogy az elitek körforgása ellenére a társadalom alapszerkezete voltaképpen mindig változatlan marad. Robert Michels a 20. század elejének német szociáldemokráciáját vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy még a demokratikus pártok is alá vannak vetve az oligarchia vastörvényének, vagyis a demokratikus működési mechanizmusok felszíne alatt egy oligarchikus jellegű kisebbség vezeti a pártot.[4] Ez a gondolat különösen népszerű lett a weimari Németországban. Az 1920-as évek divatos szerzője, Oswald Spengler 1918–1922 között írott és bestsellerré vált művében, *A Nyugat alkonyá*ban Michelsnek az oligarchizá-

3 Idézi Bottomore 1993, 35.

4 Michels, Robert (1999): *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy.* New Brunswick–London: Transaction Publishers.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 358

lódásra vonatkozó tételét történetfilozófiai szintre emelve egy rendkívül éles demokráciakritika keretében fejtette ki azt a véleményét, hogy a modern demokrácia valójában ideologikus látszat, melyet a plutokrata elitek a modern tömegsajtó segítségével, a közvélemény manipulációja révén tudnak fenntartani.[5] Spengler teóriája azonban korántsem állt egyedül a maga korában: a weimari köztársaság éveiben elitelméletek egész sora született: Hermann Keyserlingtől Max Weberig sok mindenki beletartozott ebbe a sorba.[6] Mintha a két világháború között az elitelméletek elterjedése és a demokrácia válsága között valamiféle összefüggést kellene sejtenünk. A weimari Németország esetében ez a végkifejlet ismeretében nem is szorul különösebb bizonyításra, de ezt a korrelációt látszik erősíteni többek között annak az Ortega y Gassetnek munkássága is, aki az 1936-ban végül polgárháborúba sodródó Spanyolországban olyan művekben fejtette ki a maga elitelméletét, mint *A tömegek lázadása,*[7] vagy a *Gerinctelen Spanyolország*.[8]

S valóban: a harmincas években a liberális képviseleti demokrácia defenzívába szorult. Ami pedig Oroszországban, Németországban, Olaszországban történt, sokkal inkább tűnt az elitek forradalmának, mint a marxi teória által prognosztizált osztályforradalomnak. A totalitarizmusok térhódítását sokan összefüggésbe hozták annak a modern tömegtársadalomnak megjelenésével, amely felbontotta a régi társadalmi struktúrákat, atomizálta és homogenizálta a régi szerkezeteket. Az elit-teória olyan fogalmi eszköz volt, amelyet az angol Arnold Toynbee-től a magyar Bibó Istvánig a legkülönbözőbb szerzők véltek alkalmasnak a társadalmi-politikai változások leírására. Toynbee olyan teremtő kisebbségekről beszélt, akiknek kreativitása a különböző civilizációk fejlődésének legfőbb motorja. A civilizációk hanyatlását ő kifejezetten ezeknek a

5 Spengler, Oswald (1994): *A Nyugat alkonya II.* (Simon Ferenc fordítása.) Budapest: Európa; „A politika filozófiája", i. m. 628–670. Spengler politika- és elitfelfogására vonatkozóan lásd: Kovács Gábor (2001): „Meg akartunk szabadulni a pártoktól. Maradt egy: a legrosszabb". Oswald Spengler demokráciakritikája. In: Kovács Gábor: *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei.* Budapest: Liget Könyvek, 21–48.

6 Struve, Walter (1973): *Elites Against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933.* Princeton: Princeton University Press.

7 Ortega y Gasset, José (1996): *A tömegek lázadása.* (Scholz László fordítása.) Budapest: Pont Könyvkereskedés.

8 Ortega y Gasset, José (1983): Gerinctelen Spanyolország. (Farkas Géza fordítása.) In: U*ő: Két történelmi esszé.* Budapest: Európa.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 359

teremtő kisebbségeknek a degenerációjával, kreativitásuk kimerülésével magyarázta.[9]

A témáról szóló összehasonlító monográfiájában Robert D. Putnam a politikai elit fogalmára összpontosítva a következő módon foglalta össze a korabeli elit-teóriák szerzőinek általános kiindulópontját: 1. A politikai hatalom, más javakhoz hasonlóan, egyenlőtlenül oszlik meg a társadalom tagjai között. 2. Az emberek lényegében véve két csoportra oszthatók: egyeseknek jelentős politikai hatalmuk van, míg mások ilyennel nem rendelkeznek. 3. Az elit belsőleg egységes, homogén és sajátos elittudattal bír. 4. Az elit a hatalmát állandósítani tudja, és a társadalom jól körülhatárolható szegmenséből újítja meg magát. 5. Az elit lényegében autonóm, döntéseiről nem kell senkinek számot adnia.[10]

A Putnam által felsorolt jellemzők mellett azt is figyelembe kell azonban vennünk, hogy az 1920-as és 1930-as évek elitelméleteinek szerzőinél általában erős volt a morális aspektus. Vagyis nem csupán szociológiai értelemben használták a fogalmat, nem kizárólag hatalmi elitekről beszéltek, hanem hangsúlyozták azt, hogy az elitfunkció mindenekelőtt morális kötelezettségeket jelent, bizonyos magatartásminták felmutatását és követését, mindenekelőtt pedig a társadalmi értékek teremtésének, fenntartásának és közvetítésének feladatát. Az elitekkel szemben támasztott normatív követelmények motívuma már Paretónál is megjelent, a magyar Bibó István pedig ezt a motívumot állította a középpontba:

> Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. A társadalomnak azonban elsősorban nem azért van elitre szüksége, hogy legyen, aki vezesse: erre akad bátor vállalkozó akkor is, ha elit nincs. […] Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a *vezetése.* Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet *élésére,* az emberi helyzetekben való *erkölcsi viselkedésre* s az emberi szükségletek *mélyítésére, finomítására* és *gazdagítására* mintákat, példákat adjon, azaz *kultúrát* csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valami-

9 Toynbee, Arnold J. (1971): *Válogatott tanulmányok.* (Mesterházi Márton fordítása.) Budapest: Gondolat.

10 Putnam, Robert D. (1976): *The Comparative Study of Political Elites.* London: Prentice-Hall, Inc., 3–4.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 360

> lyen *értékelési rend* szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét.[11]

Az 1950-es években Mills az amerikai társadalom vezető csoportjait leíró és ezek működését elemző könyvében – *Az uralkodó elit* (eredetiben: *The Power Elite*)[12] – még ugyancsak az elitek természetrajzának vizsgálatát tűzte ki célul. Mondandójának a lényege az volt, hogy jóllehet az uralkodó elit nem valamiféle összeesküvő klikk, mindazonáltal erőteljes belső kohézióval bíró társadalmi csoportról van szó, amelynek közös ideológiája és politikai irányvonala van, és a vezető politikai pozíciók ennek a tagjai között cirkulálnak. Ebbe bekerülni részben születés, részben pedig kooptálás révén lehetséges. Az amerikai politika ennek az elitnek szuverén módon birtokolt terrénuma. Mills szerint ezen a helyzeten az amerikai képviseleti demokrácia intézményrendszere sem tud változtatni, mert ennek segítségével nem lehetséges az elit leváltása. Könyve nagy vitát kavart: a radikálisok üdvözölték a benne kifejtett téziseket, számos kritikus azonban erősen bírálta azokat.[13]

Mills mindenesetre kivételnek számított: az *elit* a második világháború utáni évtizedekben többnyire a csúnya szavak (bad words) közé tartozott a társadalomtudományban. Ez a helyzet azonban az 1980-as évek végétől megváltozott. Van, aki ezzel kapcsolatban egyenesen az elit-teóriák reneszánszáról, a neoelit-elméletek megjelenéséről beszél.[14] Ezek a neoelit-elméletek azonban több vonatkozásban is különböznek 1920-as és 1930-as évekbeli elődeiktől. Nem utolsósorban abban, hogy többnyire hiányzik belőlük a morális aspektus. (Van persze kivétel: a későbbiek-

11 Bibó István (1986): Elit és szociális érzék. In: Uő: *Válogatott tanulmányok I. köt.* Budapest: Magvető, 225–226.

12 Mills, C. Wright (1972): *Az uralkodó elit.* Budapest: Gondolat.

13 A Mills könyve körüli viták anyagát G. William Domhoff és Hoyt B. Ballard adta ki egy kötetbe összegyűjtve. Ez tartalmazza Millsnek a kritikákra adott válaszát is (Domhoff, G. William–Ballard, Hoyt B. [1968]: *C. Wright Mills and the Power Elite.* Boston: Beacon Press), R. P. Wolff híres könyvében ugyancsak részletesen elemezte Mills álláspontját és arra következtetésre jutott, hogy Mills alaptézise nem tartható (Wolff, R. P. [1971]: *The Poverty of Liberalism.* Boston: Beacon Press, 84–121).

14 Highley, John–Pakulski, Jan (1998): Elitelmélet a marxizmus után. In: *Századvég* (Új folyam), 9 (nyár): 71–88. Albertoni, Ettore (1987)*: Mosca and the Theory of Elitism.* London: Basic Blackwell; Carlton, Eric (1996): *The Few and the Many. A Typology of Elites.* Aldershot–Brookfield: Scolar Press.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 361

ben tárgyalandó Christopher Laschnál igen erős a morális dimenzió.) Miként Millsnél, ezekben is inkább az uralmi elitről van szó, eltűnik a mintaadó, értékteremtő és értékhordozó elit motívuma. Az elitfogalom divatossá válása feltehetőleg ugyanúgy szimptómaértékű, mint az 1920-as években volt. Újbóli elterjedése most is mélyreható gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai változásokat jelez. Ismét csak úgy tűnik, hogy a társadalom megváltozott működésmódjai sokszor jobban értelmezhetők az elitelméletek fogalmi apparátusával, mint az osztályelmélet segítségével. Nem véletlen, hogy az 1989-es kelet-európai politikai fordulatot, a „bársonyos forradalmakat" gyakorta az elitek forradalmaként értelmezik.[15] Ezek az elméletek most is a hatalom és befolyás informális jellegére, rejtőzködő mivoltára, a képviseleti demokrácia intézményrendszerének kiüresedésére, formálissá válására, az oligarchiává váló hatalomgyakorlók és a társadalom közötti távolság növekedésére mutatnak rá. Azt sugallják, hogy korunk minden régi társadalmi struktúrát megrendíteni látszó szédítő változásai mögött egy kasztszerűvé váló társadalom valósága rejtőzködik.

Az 1990-es években jelent meg a globális elitek fogalma. A neoelitelméletek szerzői azokat a magasan kvalifikált menedzsereket, bankárokat, pénzügyi, műszaki, informatikai és kulturális értelmiségi szakembereket nevezik így, akik a globális tőke által működtetett multinacionális vállalatokban, a nemzetközi pénzpiacokon, a kulturális, valamint az információs iparban kulcspozíciókat töltenek be, és akik döntő módon szólnak bele nemcsak saját országuk életébe, hanem a világ más térségeinek a sorsába is. Eközben – mondják ezek a szerzők, érezhető rosszallással – egyre inkább elszakadnak saját társadalmuktól, azonos életstílusú és mentalitású, egyfajta globális elitkultúra által összekötött mobilis csoportot alkotnak. Christopher Lasch az amerikai pénzügyi, gazdasági és kulturális elitek globalizálódásáról írva a következőképpen próbálja meg definiálja ezt a homályos és nehezen megragadható fogalmat:

> A felső középosztályt, az új értelmiségi és menedzseri elit lelkét – gyorsan növekedő jövedelmétől eltekintve – nem annyira az ideológiájával, mint

15 Szalai Erzsébet könyvében a rendszerváltás utáni évtized történéseinek értelmezésekor ugyancsak az elitelméletek fogalmi apparátusát használja föl (Szalai Erzsébet [2001]: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest: Aula).

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 362

> inkább az életmódjával lehet meghatározni. Ez ugyanis mindinkább eltéveszthetetlen módon különbözteti meg a népesség többi részétől. […] Ezek a csoportok csak abban az értelemben alkotnak új osztályt, amennyiben megélhetésük nem annyira a tulajdonon, mint inkább az információ kezelésén és az értelmiségi szakértelmen nyugszik. Mivel foglalkozások széles skáláját ölelik át – brókerek, bankárok, ingatlanfejlesztéssel foglalkozó szakemberek, mérnökök, mindenféle szakértők, rendszerelemzők, tudósok, orvosok, publicisták, kiadók, szerkesztők, reklámszakemberek, művészeti igazgatók, filmkészítők, szórakoztatóipari szakemberek, újságírók, televíziós producerek és igazgatók, művészek, írók, egyetemi professzorok –, és mivel nincs közös politikai meggyőződésük, ezért helytelen az új menedzseri és értelmiségi elitet új uralkodó osztályként jellemezni.[16]

Számos szerző állítja azt, hogy az életmód forradalmának vagyunk szemtanúi. Többé már nem egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás határozza meg az életmódot, hanem fordítva: a késő modernnek, technokapitalistának, vagy posztmodernnek nevezett társadalomban az egyént életmódja, életstílusa teszi egyik vagy másik társadalmi csoport tagjává. Életmód és életstílus pedig a fogyasztási szokások függvénye. A társadalom legfőbb kohéziós erejévé, integrációs tényezőjévé a piac válik. Az individuum per definitionem fogyasztóként jelenik meg. A fogyasztás – melynek a használati értékben rejlő természetes korlátai megszűntek – a rendszer legfőbb legitimációs tényezője, egyben pedig a fogyasztó legfőbb társadalmi kötelezettsége.[17] Társadalmi osztályok hagyományos értelemben immáron nincsenek többé, a társadalom életstílus-enklávék[18] mozaikjaként létezik. A piac betör az otthon intim és zárt világába, gyarmatosítja, a fogyasztás fő terrénumává változtatja azt.

Sokan úgy vélik azonban, hogy egy olyan társadalomban, melynek a fogyasztás által determinált privát életforma van a középpontjában, a közösségi-politikai tér lassanként eltűnik, ennek pedig mélyreható következményei vannak a képviseleti demokrácia intézményrendszerére. Ezek az aggodalmak egyáltalában nem új keletűek. Hannah Arendt már

16 Lasch, Christopher (1995): *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy.* New York–London: W. W. Norton and Company Ltd, 33–34.

17 Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity.* London–New York: Routledge and Kegan Paul, 50.

18 A kifejezésre, és tartalmára vonatkozóan: Bellah, R. N.–Madsen, R.–Sullivan, W. M.–Swidler, A.–Tipton, S. M. (1985): *Habits of the Heart.* Berkeley: Berkeley University Press, 71–75.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 363

Human Condition című 1958-as könyvében kifejtette azt, hogy a demokrácia működéséhez feltétlenül szükséges a *magánszféra* (private realm) és a *közösségi szféra* (public realm) határozott szétválasztása. A modern fejlődésben azonban van egy olyan erős tendencia, mely ezt veszélyezteti: a privát tér ugyanis bekebelezi a közszférát.[19] Azok a mai szerzők, akik a számítógépes teledemokrácia sokak által hangoztatott elképzelését bírálják, lényegében Arendt (és persze Habermas) gondolatmenetét követik. Úgy vélik: ennek a teóriának a legnagyobb hibája az, hogy megfeledkezik arról a tényről, miszerint a demokrácia működéséhez nyilvános politikai térre van szükség.[20] Találkozhatunk olyan véleménnyel is, hogy az információs társadalom gondolata a közösségi életnek azzal a hanyatlásával párhuzamosan jelenik meg, mely valamennyi nyugati társadalomra jellemző. Akkor, amikor saját fizikai környezetünk riasztóbbá, fenyegetővé és egyre inkább befolyásolhatatlanná válik, nehezen lehetne vonzóbb gondolatot kitalálni annál, mint hogy a számítógép elé ülve pillanatok alatt globális világpolgárokká válhatunk. A kortárs kultúrkritika szerint a globális falu jelszava nem más, mint divatos és újfajta mítosz: az internet nem képes valódi közösséget teremteni a képernyők előtt ülő személyek között; a virtuális térben létrejövő kapcsolat szükségképpen egydimenziós jellegű marad.[21] Azonban ennek az álláspontnak az ellenkezőjére is bőven akad példa. Számos szerző szerint a világháló igenis pozitív lökést adhat új típusú közösségek kialakításához.[22] Az antiglobalista és a zöld mozgalmak legújabb története mindenesetre az utóbbi álláspontot látszik igazolni.

Harold Perkin – az elitelmélet kategóriáiban gondolkodva – az utóbbi harminc év történéseit az emberi történelem harmadik nagy forradalmaként írja le.[23] Az első a neolit korszak forradalma volt, amely feltalál-

19 Arendt politikai filozófiájára vonatkozóan lásd Kovács Gábor (2002): Élet, szabadság, politika. Kultúrkritika és republikanizmus Hannah Arendt politikai filozófiájában. In: *Liget*, 6: 43–60.

20 Mosco, Vincent (1990): Computers and Democracy. In: *The Information Society: Evolving Landscapes.* New York: Springer Verlag–Captus Univ. Publications, 216.

21 Kumar, Krishan (1995): *From Post-Industrial to Post-Modern Society.* Oxford UK–Cambridge USA: Blackwell, 159.

22 A virtuális és valóságos közösségek közötti viszonyt tárgyalja Nyíri Kristóf tanulmánya (Nyíri Kristóf [1998]: Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában. In: *Magyar Tudomány,* 11: 1285–1298).

23 Perkin, Harold (1996): *The Third Revolution. Professional elites in the modern world.* London–New York: Routledge.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 364

ta a földművelést és a városi életformát, ezzel pedig lehetővé tette a civilizációk születését. A második az ipari forradalom, amely a gőz és a villamosság felhasználásával megkonstruálta az erőgépeket, megteremtette a modern ipart és az ipari társadalmat. A harmadik forradalom a 20. század utolsó harmadában kezdődött és a jelenben is tart. Ez az informatikai eszközökön és a biotechnológián alapuló forradalom, amely létrehozza a posztindusztriális társadalom különböző formáit. Perkin szerint mindhárom korszaknak megvan a maga elitje: a premodern kor társadalmainak a nemesi és arisztokrata elitek, az ipari kor társadalmainak a különböző kapitalista elitek, míg a posztindusztriális társadalmaknak a szakértői-értelmiségi elitek.[24] Perkin szerint napjainkban ezeknek a szellemi-értelmiségi eliteknek a hatalomátvétele zajlik. Mindhárom korszakot sajátos társadalomszerkezet jellemez, s a posztindusztriális értelmiségi forradalom esetében sem egyszerűen arról van szó, hogy a régi kapitalista eliteket új elitek váltják fel. Perkin az új korszaknak tíz meghatározó jegyét írja le. Ezek a következők: 1. az általános életszínvonal emelkedése, 2. a szolgáltatói iparágak szerepének erőteljes növekedése, az ipar visszaszorulása, 3. az ipari társadalom osztályszerkezetét a különböző szakmai-foglalkozási hierarchiák váltják fel. Ezeknek a hierarchiáknak a csúcsán a nagy szakképzettséget igénylő szellemi-értelmiségi foglalkozások állnak. 4. Az előző ismérvből következik az, hogy ezeknek a társadalmaknak az elitjei meritokratikus jellegűek, azaz ezekbe bekerülni magas fokú képzettség és szakmai teljesítmény révén lehetséges. 5. A női munkaerő szerepének erőteljes növekedése, 6. a kormányzat szerepének fokozódása, 7. a jóléti állam fölemelkedése – ezt Perkin szerint a nyolcvanas évek végén megjelenő neoliberalizmus sem tudta teljesen leépíteni, 8. a felsőoktatás szerepének megnövekedése, 9. az óriásvállalatok fölemelkedése, 10. a globális gazdaság kiépülése.[25] Úgy véli, hogy ezek az általános trendek országonként más és más módon lépnek kölcsönhatásba a helyi tényezőkkel. Igen élesen kritizálja az angolszász típusú kapitalizmust és annak neoliberális ideológiáját.[26] Perkin szerint a jóléti állam leépítésének és a karcsú államnak (lean state) a jelszava valójában az értelmiségi elitek magánszektorban működő részének a közszektor kulcspozícióit elfoglaló elitek ellen indított hatalmi

24 I. m. 1.
25 I. m. 2–20.
26 I. m. 28–48.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 365

harcához nyújt ideológiai segítséget. Korunk fő veszélyeként a szakértői elitek mohóságát jelöli meg. Szerinte ez nem új jelenség a történelemben: egy adott társadalom egyensúlyát mindig is az borította fel, hogy az elitek a hatalomból és a társadalom által megtermelt javakból túl sok részt sajátítottak ki.

Akik a kilencvenes években új elitekről írnak, szinte kivétel nélkül hivatkoznak Robert Reichre, illetve az 1990-es évek elején megjelent könyvére. A közgazdász Robert Reich, aki egy időben az amerikai politikai életnek is szereplője volt, az új típusú világgazdaságot elemezve úgy látta, hogy az információs forradalom az új információs technológiák használatában élenjáró USA-ban – és persze másutt is – nagymértékű társadalmi átalakuláshoz vezet.[27] Nézete szerint a társadalom új elitje a magas fokú szakképzettséggel bíró, foglalkozását tekintve igencsak heterogén réteg (symbolic analysts), amely információk előállításával, kezelésével és továbbításával foglalkozik. Reich a tőzsdei elemzőktől és brókerektől, jogászoktól, közgazdászoktól és számítógépes szakemberektől kezdve a médiamenedzserekig és filmrendezőkig sokféle foglalkozási kategóriát tekint az új elitbe tartozónak. Emellett két másik nagy foglalkozási csoport van, a nem túlságosan magas szakképzettséget igénylő rutinszerű feladatokat elvégző dolgozóké (routine production workers), illetve a különböző személyes szolgáltatásokat végzőké (in-person servers).[28] Reich szerint sem egyszerűen a foglalkozási struktúra átalakulásáról, hanem egy új típusú társadalmi integrációról van szó. Ennek oka az, hogy a nemzetgazdaságok megszűnnek, s helyüket egy hálózatszerűen fölépülő világgazdaság foglalja el. Ilyenformán az amerikai gazdaság sem amerikai gazdaság többé, hanem a globális gazdaság egyik régiója. Az amerikai állam egyik legfontosabb feladata az lesz, hogy minél nagyobb számban támogassa az olyan típusú munkaerő képzését, amelyre ennek a globális gazdaságnak szüksége van. A jól fizető elitpozíciókat a szimbolikus elemzők kapják meg, akiknek szakképzettségét a globális piac igen magasra értékeli. Reich szerint Amerika vezető szerepét éppen az biztosítja, hogy nagy számban képes piac-

27 Reich, Robert B. (1993): *Die neue Weltwirtschaft. Das Ende der nationalem Ökonomie.* (Eredeti cím: *The Work of Nations.* 1991, Hans Ulrich-Seebohm fordítása.) Frankfurt am Main–Berlin: Ullstein.

28 Reich, Robert B. (1993): Der Aufstieg des Symbol-Analytikers. In: Reich 1993, 189–271.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 366

ra dobni ilyen magasan kvalifikált munkaerőt. Reich jelzi az ebből az új típusú társadalomstruktúrából fakadó problémákat. Ez az új elit ugyanis nemcsak életmódjában különül el az amerikai társadalom többi részétől, hanem lakhelye megválasztásában is, továbbá abban, hogy munkaerejét a globális gazdaság bármely pontján el tudja adni.

A már idézett Christopher Lasch, aki a kortárs kultúrkritika egyik leghatározottabb képviselője, Robert Reich teóriájából indul ki, s abból igen pesszimista következtetéseket von le. Szerinte a globalizmus prófétáinak optimizmusa teljességgel megalapozatlan: korunk társadalma egyre gyorsuló ütemben szakad ketté: az egyik oldalon ott van a posztmodern vagy globális elit, mely számban csekély, ám hatalomban és befolyásban annál nagyobb, míg a másik oldalon a számban nagy, de a kulturális és anyagi javakból nagyrészt kizárt többség. 1995-ös, utolsó könyvének némiképpen bombasztikus címe: *Az elitek lázadása és a demokrácia elárulása (The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy)* – amely persze Ortega híres művére, *A tömegek lázadásá*ra vonatkozó allúzió – voltaképpen már jelzi a szerző mondandójának lényegét. Lasch szerint az 1920-as évektől eltérően a modern társadalmakat most nem a tömegeknek a közösség ügyeivel szembeni közömbössége, hanem éppen ellenkezőleg, az veszélyezteti, hogy az elitek felmondják a társadalommal szembeni azon kötelezettségeiket, amelyeknek fejében privilégiumaikat kapták. Lasch elitkritikája élesen antiliberális. Privilegizált osztályok persze mindig voltak – mondja –, ám az új elitek egyrészt a társadalom többi rétegétől való mind teljesebb elszigetelődésük, másfelől szerkezetük és mentalitásuk révén teljesen új történelmi fejleménynek számítanak. A globalitás megkövetelte mozgékonyság gyengíti, sőt felszámolja a helyi közösségek és az amerikai nemzet iránti lojalitást[29] – hangzik a keményen elítélő konzervatív kritika. (Lasch önmagát egyébként a konzervativizmusból eredeztetett kommunitarizmushoz, a populizmushoz, valamint a republikanizmushoz közel állónak vallja.) Ezek az új elitek bírják a régi feudális arisztokrácia minden bűnét, annak erényei nélkül: semmiféle felelősséget nem éreznek az általuk irányított társadalommal szemben. Miért ez a felelőtlenség? Ezek az új vezető rétegek önmagukat meritokráciának tekintik, azaz privilegizált helyzetüket kizárólag saját személyes érdemüknek tudják be. El-

29 Lasch 1995, 5, 6, 35.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 367

tekintve attól, hogy egyáltalán nem igazolható – mondja Lasch –, ez a felfogás a felelőtlenség legfőbb okává lesz: az új elitek nemcsak a társadalom iránti lojalitásukat veszítik el, hanem azok iránt sem éreznek többé hálát, azokkal szemben sincs kötelezettségtudatuk, akiktől privilégiumaikat örökölték. Aki ugyanis úgy gondolja, hogy pozíciójába kizárólag saját intelligenciája és tehetsége révén jutott, önmaga kvalitásait leszámítva senki és semmi iránt nem fog hálát és kötelességet érezni. Laschnak egyébként is komoly fenntartásai vannak a meritokráciával szemben; úgy véli, hogy a legokosabbak nem feltétlenül a legjobbak is.

Christopher Lasch igen erősen bírálja az elitek életmódját, gondolkodásmódját és ideológiáját. Az elitek közösségei szerinte valójában pszeudoközösségek. Érvelése ki nem mondott módon Burke azon híres definícióján alapul, mely szerint az emberi társadalom a holtak, az élők, és a még meg nem születettek szerződése. Lasch szerint ennek a meghatározásnak az elitek közösségei, melyeknek fő konstituáló elve a globális játéktér nyújtotta egyéni karrierlehetőségek maximális kihasználása, egyáltalán nem tesznek eleget. Az új elitbe tartozók állandó jelenben élnek: életük tartalmát és legfőbb célját egyéni karrierjük építése jelenti. Ennek a törekvésnek a pszichológiai következménye az, hogy mintegy szeretnék megállítani az időt: az egészségkultusz ennek a törekvésnek az eredménye. Sikerre, a csúcson maradásra ugyanis csak az számíthat, aki fiatal, energikus és egészséges marad.

Lasch fölöttébb borúlátó a távolabbi fejleményeket illetően. Úgy látja, hogy az amerikai közélet két nagy divatos áramlata, a multikulturalizmus és a politikai korrektség a legnagyobb jó szándék mellett is – a terapeutikus intézményi technikákhoz csatlakozva[30] – a hatalmi status quo fenntartásának fontos eszköze. Nézete szerint a multikulturalizmus valójában a két részre szakadt társadalom létezését legitimálja. A következőképpen érvel: ha tagadjuk egy közös kultúra és mindenkitől számon kérhető értékek létezését, kijelentjük, hogy minden társadalmi cso-

30 Lasch úgy gondolja, hogy a kései modernitás kapitalizmusában a repressziót a terápia váltja fel. A narcisztikus társadalom egyéneit az állami intézmények terápiára szoruló páciensnek tekintik. Lasch szerint ennek egyik legfontosabb következménye az állampolgárok infantilizálása. Erre vonatkozó nézeteit már egy korábbi, magyarul is megjelent könyvében kifejtette (Lasch, Christopher [1981]: *Az önimádat társadalma.* [Békés Pál fordítása.] Budapest: Európa).

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 368

portnak saját, a többiekével össze nem mérhető értékei vannak, továbbá úgy véljük, hogy ezek között nem lehetséges közvetítés, akkor nem a demokráciát erősítjük, hanem éppen ellenkezőleg; egy hierarchikusan, a privilégiumok által tagolt társadalmat legitimálunk. Ha egyszerűen csak másnak nyilvánítjuk a társadalom peremére szorult csoportok és közösségek életmódját, akkor nemcsak a változtatás lehetőségétől, hanem a változtatás vágyától is megfosztjuk őket. Lasch szerint a *political correctness*nek, a megtisztított beszédnek hasonló a funkciója: a kellemetlen valóság elfedését, az arról való megfeledkezést szolgálja, s ilyenformán ugyancsak a status quo megerősítésének az irányában hat. Lasch szerint a demokrácia fennmaradásához nem elégséges a demokratikus intézményrendszer létezése; emellett ugyanilyen fontos demokratikus elkötelezettségű és érzületű állampolgárok kinevelése. Ehhez pedig mindenki által elismert közös ideálokra, mindenkitől számon kérhető közös kötelezettségekre és felelősségekre van szükség. Közös értékek nélkül még a kommunikáció is lehetetlenné válik. A különböző kisebbségi csoportok bezárkóznak, a társadalom egymás mellett élő gettók sokaságává bomlik fel, az individuum pedig az önmagukba zárkózó közösségek arctalan egyedévé válik.

A korunk valóságát legalaposabban és legátfogóbban elemző könyvnek sokan Manuel Castells háromkötetes munkáját, *Az információ korszakát* tartják.[31] Ez az általa elemzett világhoz hasonlóan fölöttébb ambivalens mű. Castells egyfelől meg van győződve arról, hogy az információs technológiák robbanásszerű fejlődése az emberi szabadság eddig soha nem tapasztalt dimenzióit nyitja meg, másfelől azonban az a véleménye, hogy ez a lehetőség eddig nem vált valóra, mert a kapitalizmus az információs technológiák adta lehetőséget kihasználva – miközben nemcsak megtartotta a profitelv logikáját, hanem ki is terjesztette azt az emberi létezés valamennyi szférájára – újabb mutáción ment keresztül, információs kapitalizmussá vált. Mondandójának lényegét talán abban lehet összefoglalni, hogy az információ korszakába lépve a modern társadalmak eddigi intézményei és társadalmi viszonyai alapvető módon átalakulnak. Ennek a változásnak az értelmezésére egy átfogó metaforát

31 Castells, Manuel (1996–1997): *The Information Age – Economy, Society and Culture I–III.* Oxford: Blackwell Publishers. I. köt.: The Rise of the Network Society (1996), II. köt.: The Power of Identity (1997), III. köt.: End of Millenium.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 369

használ: a *hálózatét.*[32] Castells ezzel írja le a világgazdaság szerkezetét, az új multinacionális cégek belső felépítését, sőt véleménye szerint ez a hálózatszerűség formálja át a társadalmi viszonylatokat is. Ennek okaként egyfelől a globális tőke igényeit, másfelől pedig az új információs technológiák által kínált – és a globális tőke által kihasznált – lehetőségeket jelöli meg. A hálózatszerű szervezeti felépítés a lehető legrugalmasabb, az ilyen elven felépülő struktúra képes arra, hogy a lehető leggyorsabban és leghatékonyabban alkalmazkodjék a változásokhoz. A hálózatnak nincsen központja, csomópontjait a tőke, az információ, a szellemi és anyagi javak áramlásai kötik össze. De ha ez a helyzet – kérdezi Castells –, akkor a globális világgazdaság hálózatába került országoknak és társadalmaknak mi lesz a sorsuk, hogyan oszlik meg tőke, információ, hatalom és befolyás a hálózatokon belül, hogyan alakulnak a hatalmi-politikai viszonylatok, hogyan változik a hatalmi elitek és társadalmuk viszonya.

Castells ezekre a kérdésekre a választ művének leginkább elméleti – ha úgy tetszik, leginkább filozófiai jellegű – részében, a második kötet utolsó két tematikai egységében fejti ki. Itt beszél arról, hogy az információ korszakában alapvetően átalakul a társadalmi tér és a társadalmi idő szerkezete. A gondolat már másoknál is felmerült,[33] de ő az, aki az ötletből olyan elméletet konstruál, amely a könyvében felhasznált óriási empirikus anyag teoretikus vázát jelenti. Castells szerint a társadalmi tér megkettőződik. Ez a megkettőződés az előbbiekben tárgyalt globális hálózatok kiépülésével függ össze. Ezek a hálózatok ugyan fizikai pontokat, valóságosan létező helyeket kötnek össze, ám az összekapcsolódás következtében a valóságos tér helyei valami mássá alakulnak át,

32 A hálózat definícióját Castells két helyen is kifejti: Castells 1996–1997, I. köt., 60–62, illetve 470. Ugyanakkor van olyan, a kultúrkritikai tradícióhoz közel álló szerző, aki a hálózatot alapvetően mitikus és ideologikus jellegű metaforának tartja. Frank Webster szerint ez az ökológiából, pontosabban a Gaia-elméletből származik, és azt sugallja, hogy itt olyan önszabályzó rendszerről van szó, amelyből hiányzik a hatalom. Webster úgy véli, hogy a *hálózat* egyszerűen a *láthatatlan kéz* régi jó teóriájának újsütetű változata: Webster, Frank (1999): Information and Communations Technologies: Luddism Revisited. In: Downey, John–McGuigan, Jim (szerk.): *Technocities.* London–New Delhi: Sage Publications, 42.

33 Erre vonatkozóan lásd: Featherstone, Mike–Lash, Scott–Robertson, Roland (szerk.) (1995): *Global Modernities*. London–New Delhi: Sage Publications, 1995. A tanulmánykötet szerzői a téridő-problematikát járják körül.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 370

amelyet Castells az *áramlások terének* (space of flows) nevez, míg a hálózatokból kimaradt helyek alkotják a *helyek terét* (space of places). Az előbbiben a helyeket a hálózat definiálja. A hálózat helyeinek nem kell valóságosan is érintkezniük egymással; éppenséggel a geográfiai távolság jellemző rájuk. A hálózat helyei között – akár egy városon belül is – ott vannak az információs kapitalizmusra oly jellemző fekete lyukak, amelyek – miután Castells szerint a centrum–periféria elmélet érvényét veszítette – az ún. negyedik világot, az abszolút vesztesek világát konstituálják: őket még csak ki sem zsákmányolják, egyszerűen diszfunkcionálisak, nincsen szükség rájuk.

Az áramlatok terében mozog a tőke és az információ, ezek a hatalom terei. Ezekben lakozik – némiképpen Epikurosznak a világok közötti terekben, az intermundiumokban székelő isteneihez hasonló módon – az új menedzseri-technokrata-politikai globális elit. Fizikai értelemben a hálózatok csomópontjai a globális városok.[34] Az elit ezek irodanegyedeiben és lakóparkjaiban éli a társadalom többségétől szellemileg és fizikailag is elszigetelt életét. A tömegektől nem csupán életstílusa és gondolkodásmódja választja el, hanem a társadalmi integráció módja is – mondja Castells. Ugyanis az elitek érdekei a rendszer domináns érdekei, mert egybeesnek a globális hálózat áramlásirányaival. Az elitek azoknak a kulturális kódoknak a birtokosai, amelyeknek segítségével mozogni lehet a hálózatokban, össze lehet őket kapcsolni, ezzel pedig hatalomhoz és befolyáshoz lehet jutni. Ilyenformán képesek érdekeik artikulációjára, míg a társadalom többi része nem, mert kimarad ezekből a hálózatokból, szegmensekre szakad szét és dezorganizálódik. A társadalomnak ez a része – a többség – a helyek terében lakozik. A társadalom egésze hierarchikus módon szegregálódik, ugyanakkor pedig fragmentálódik is. Castells szerint az áramlások terének és a helyek terének működési logikája között strukturális skizofrénia van, amit fel kell számolni, mert ha nem épülnek kulturális és fizikai hidak a kettő között, akkor párhuzamos szociális univerzumok jöhetnek létre, külön lakókkal és külön törvényekkel.[35]

Castells úgy vélekedik, hogy ebben a helyzetben nem képesek működni a politikai demokrácia hagyományos intézményrendszerei. Ezek

34 Erre vonatkozóan lásd: Sassen, Saskia (1994): *Cities in a World Economy.* London–New Delhi: Pine Forge Press.

35 Castells 1996–1997, II. köt., 428.

36Kovacs(3).qxd 2005.06.09. 10:41 Page 371

ugyanis a helyek terében lakozó nemzetállamokhoz kötődnek, ám ezek a nemzetállamok sajkaként hányódnak a globális áramlatok tengerén. Mindazonáltal a nemzetállamok nem tűnnek el, hanem sajátos metamorfózison mennek át. Van, ahol befektető államként segítik országuknak a globális gazdaságba való bekapcsolódását, mint Délkelet-Ázsiában, van, ahol vámpírállamként a globális hálózatokból kizáródó országuk vérét szívják, mint Afrika országaiban. Castells a legkreatívabb válasznak azt a hálózati államot tartja, amelynek potenciális példája nézete szerint az Európai Unió, amelyben a szuverenitás, illetve az ezzel járó jogkörök és jogosítványok hálózatszerűen oszlanak meg a brüsszeli bürokrácia, a hajdani nemzetállamok és az ezek alatt szerveződő és ezek határait átlépő régiók között.

De hát végül is kié a hatalom és milyen módon ellenőrizhető, ha a hagyományos demokratikus politikai mechanizmusok kiüresedtek? Az eddigiek alapján joggal gondolhatnánk, hogy az áramlások terében lakozó globális eliteké. Castells szerint azonban nem ennyire egyértelmű a válasz. Álláspontja meglehetősen kétértelmű. Egyfelől – mint láttuk – a globális elitek a hatalomhoz és befolyáshoz kulcsot jelentő kulturális kódok birtokosai, másfelől azonban Castells – némileg enigmatikusan, egy szójátékkal ütve el a dolgot – úgy nyilatkozik, hogy a globális hálózatokban az áramlások hatalma (the power of flows) fölülírja a hatalom áramlásait (the flows of power).[36] A hálózat morfológiája következtében a hatalmi viszonyok instabilak. Van globális kaszinókapitalizmus, vannak globális kapitalisták – mondja Castells –, ám nincsen olyan globális tőkés osztály, amely ellenőrizni tudná a globális áramlatokat.[37] Ilyenformán a globális elitek voltaképpen nem irányítanak, hanem csak lefölözik pozíciójuk előnyeit. Castells információs kapitalizmusában a tőke tökéletesen absztrakt entitás: szabadon áramlik a hálózatok tereiben. Az olvasónak az a benyomása, hogy Castells itt voltaképpen Hannah Arendtet gondolta tovább; Arendt ugyanis a modernitás legvészterhesebb fejleményének azt látta, hogy a történelem szubjektumok cselekedeteinek történetéből folyamatok történetévé változott át. Végeredményben Castells szép új világa, ha lehet, még vigasztalanabb, mint a Huxley-é: ennek még istenként tisztelt Fordja sincsen, akihez legalább imádkozni lehetne.

36 I. m. 469.
37 I. m. 474.